

השכלה ותעסוקה במגזרים ייחודיים בחברה הישראלית

תפנית בחוד החנית - טכנולוגיות מידע ותקשורת בחיי נשים חרדיות בישראל

מלכה שחם

ידולה המהיר של האוכלוסייה החרדית בישראל והשלכות כלכליות וחברתיות רחבות היקף הנלוות אליו, הובילו בשנים אחרונות לשיח רב תחומי לגבי דרכי שילוב והעצמה הולמים של המגזר בזירה החברתית. בעידן המודרני, שבו טכנולוגיות מידע ותקשורת חדשות משמשות למילוי צרכים בכל תחומי החיים של החברה והפרט, הפכה אוריינות דיגיטלית למיומנות חיונית. פערים דיגיטליים מונעים מקבוצות מסוימות בחברה הישראלית ליטול חלק שוויוני בעולם הטכנולוגי החדש. בדיון על שילוב אוכלוסיות מודרות עדיין חסר נדבך חיוני של התבוננות לעומק בסוגיית הפער הדיגיטלי שהוא פרי בחירה אידאולוגית, סוגיה שאֵתה מתמודדת האוכלוסייה החרדית בישראל.

הבעייתיות שבשימוש בטכנולוגיה חדישה וההתמודדות אֵתה

בבואם להסביר את סיבת בריאת העולם, אומרים חז"ל במסכת אבות שבמשנה: 'כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו' (אבות פ"ו, יא). וכמו בכל ענייני העולם (ר' שניאורסאהן, תשמ"ד), ניתנת האפשרות לניצול מרחב הפעולה לבחירת האדם, בבחינת 'נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וגו' (דברים פרק ל', פסוק ט"ו) תוך בקשה והענקת הכוח 'ובחרת בחיים'. על דרך זו, בכל כלי וכלי שנברא בעולמנו טמון הפוטנציאל לנצל היבטים חומריים הסובבים את האדם בחייו לשם יצירת עוצמות רוחניות המסייעות בידו להפוך את עולמו למשכן קבע של האלוקות - דבר שכשלעצמו מהווה יסוד מהותי ויעד עיקרי באמונה היהודית.

מלכה שחם עוסקת במחקר תקשורת במסגרת לימודי דוקטורט באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ביוזמת מרכז מצוינות LINKS. היא בוגרת תואר ראשון במדעי המדינה ותקשורת מאוניברסיטת בר אילן ותואר שני בתקשורת מאוניברסיטת בן-גוריון. פעילה כשותפה לתהליכי העצמת אוכלוסיות מודרות בישראל באמצעות ניהול מערכות יח"צ, יזמות וייעוץ אסטרטגי לארגוני המגזר השלישי.

על אף שלעתים אנשים בוחרים לעשות שימוש בלתי ראוי באמצעי ספציפי זה או אחר בסביבתם, אין התוכן השלילי פוסל את הכלי והפוטנציאל הטמון בו מטבעו. למרות שמציאותו של האדם כברייה גשמית קשורה בהגבלות של זמן ומקום, ישנם כלים נעלים, המאפשרים בידו להתעלות במידה זו או אחרת מעל מגבלות המקום והזמן ומעניקים לו לא רק את היכולת לבצע את תפקידיו בחיים על הצד הטוב ביותר, כי אם גם להצליח לסייע ולהשפיע דרכם על כמות בלתי מוגבלת של אנשים נוספים, דבר המתגלה ביתר שאת בדור האחרון באמצעות התפתחותן של טכנולוגיות מידע ותקשורת חדשניות (טמ"ת).

עם זאת, היחס לצריכת תקשורת ההמונים בחברה החרדית עודנו סוגיה מורכבת ורבת פנים (Stout, 1996). החברה החרדית, החוששת מחשיפת חבריה לאורחות החיים החילוניות המשתקפות לכאורה באמצעי התקשורת החדשים, מגביהה את חומותיה על ידי הימנעות משימוש בטמ"ת, ובכך תורמת להעמקתו של הפער הדיגיטלי. סגירות זו מייצרת סייגים חברתיים מגוונים, הנוגעים לחיי הפרטים בחברה (אלבוים, 1997; בר יוסף, 1985; בריזל, 1999; גרינפילד, 2001). בפני האוכלוסייה החרדית ניצבות מגבלות הלכתיות, חברתיות, סביבתיות וכלכליות מורכבות, המונעות ממנה גישה חופשית אל טמ"ת וכך חוסמות בפני חבריה את הנגישות לסביבות דיגיטליות (זלכה, 2012; דרור, 2012, 2011) (DiMaggio & Hargittai, 2001) ואת היכולת לפתח אוריינות דיגיטלית (Eshet-Alkakai, 2004). החשדנות כלפי טמ"ת בקרב קהילות דתיות משקפת במידה רבה את הקונפליקט בין ערכים מסורתיים לחיים מודרניים. הטכנולוגיה נתפסת כמי שעשויה לאפשר את כניסתם של תכנים לא מבוקרים ובלתי רצויים שאינם עולים בקנה אחד עם הערכים והאמונות של הקהילה, ולפיכך היא מצטיירת כמאיימת לפגום באורח חייה (Valenti & Stout, 1996).

גידולה המהיר של האוכלוסייה החרדית והשלכות כלכליות וחברתיות הנלוות אל תהליך זה, הובילו בשנים אחרונות לשיח רב תחומי רווי מחלוקות סביב דרכי השילוב וההעצמה ההולמים של המגזר בזירה החברתית. בפרט השיח עוסק בנשים החרדיות, המהוות את חוד החנית של החברה החרדית מבחינה חברתית-כלכלית. שיעור התעסוקה של נשים חרדיות איננו רחוק משיעור התעסוקה של נשים במגזר הכללי, ועל אף זאת, פער ההכנסה בין אלו לבין אלו הוא עצום. מממצאי המכון הישראלי לדמוקרטיה עולה כי אפילו העשירון המקצועי העליון של נשים חרדיות, האוחז בהכשרה והשכלה הכרחיות, מודר בפער עצום ביחס לנשים ישראליות שאינן חרדיות, והן אינן מצליחות ליטול חלק שוויוני בעולם התעסוקה הישראלי.

במאמר זה נדון בסוגיית הנגשת טמ"ת והתאמתן לכלליהם המוקפדים של ההלכה והמוסר התורניים, תוך יצירת שוויון הזדמנויות לנשים החרדיות ותוך קידום צדק חברתי על ידי שילוב מיטבי של האוכלוסייה החרדית במארג החברה הישראלית.

המאמר מבוסס על מחקר דוקטורט המתבצע בימים אלה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בהנחיית פרופ' עמית שכטר, ביזומת מרכז המצוינות LINKS המתמקד ביצירה שיתופית של ידע בקהילות מוגברות טכנולוגיה. המחקר עוסק בלמידה מתהליכי ביות טמ"ת על ידי האוכלוסייה החרדית בכלל ונשים חרדיות בפרט.

עוצמה עתירת טכנולוגיה

תאוריות האבולוציה החברתית והתרבותית נוטות להציג את ההתקדמות הטכנולוגית כמניע עיקרי להתפתחות התרבות האנושית (Morgan, 1907, White, 2007; Lenski & Lenski, 1982). הן רואות את שורשו של השינוי הטכנולוגי כמפתח לכל שלב בהתפתחות החברתית ואת הטכנולוגיה כניסיון לפתור את בעיות ההישרדות. בין השאר, תאוריות אלו מעניקות יתרון לקהילות שמשכילות לשלוט בנגישות למערכות טכנולוגיות ומקורות אנרגיה ומצליחות לעשות בהם שימוש יעיל - על פני קהילות אחרות.

המהפכה הפוסט-תעשייתית, אשר פקדה את העולם במאה השנים האחרונות, ציינה את אחד התהליכים המהירים ביותר של התפתחות הידע הטכנולוגי והמדעי ושילובם זה בזה, עד כדי המרת שמה למהפכת הטכנולוגיה 'עתירת הידע'. בשל המהירות הרבה של תמורות טכנולוגיות, אנשים נדרשים בעידן המודרני לפתח מגוון הולך וגדל של מיומנויות טכניות, קוגניטיביות וחברתיות לשם ביצוע מטלות ופתרון בעיות בסביבות דיגיטליות, והאוריינות הדיגיטלית הפכה למיומנות חיונית (Eshet-Alkakai, 2004).

מהפכת המידע, שלמעשה היוותה התלכדות של כלל הפלטפורמות הטכנולוגיות: מיקרו-אלקטרוניקה, מחשבים וטלקומוניקציה (Castelles, 2002), הובילה לתמורות בטכנולוגיות תקשורת על ידי מעבר ממדיה מבוססי דפוס ושידור אנלוגי למדיה מבוססי מערכות דיגיטליות. הטמ"ת החדשות, אשר עושות שימוש בטכנולוגיה לשם קליטה, הצגה ושידור של מידע באופן אלקטרוני, חוללו שינוי בדרכי האינטראקציה החברתית שהיו מקובלות עד כה. הופעת הטכנולוגיות הדיגיטליות החדשות סימלה שינוי פוטנציאלי רדיקלי באשר לזהות השולט במידע, בחוויה ובמשאבים ושטטשה את ההבדל בין תקשורת בין אישית לתקשורת המונית (Shapiro, 1999).

שפע המידע, ממד האינטראקטיוויות, הניידות והרב-תיווכיות שהטמ"ת החדשות מציעות (Schejter & Tirosh, 2014) משמשים לא רק ללמידה אלא גם לתקשורת בין-אישית וחברתית ואף למילוי צרכים שונים, שאינם מוגבלים במקום ובזמן, בכל תחומי החיים. ברם, נראה כי הבדלים מעמדיים, אתניים, השכלתיים ותרבותיים יוצרים אי שוויון בנגישות לטמ"ת (Hargittai & Hsieh, 2013). לקבוצות מסוימות בחברה מתאפשרת נגישות מעטה מאוד לטכנולוגיה, ובשל כך הן נוטות חלק בלתי שוויוני בעולם הטכנולוגי החדש (Van Dijk, 2004). לתופעה זו, המכונה 'פער דיגיטלי', השלכות משמעותיות על רבדים חברתיים וכלכליים רבים בחיי החברה והפרט (גנאיים ועמיתיו, 2009).

הספרות מגדירה פער בנגישות לטכנולוגיות תקשורת חדשות כפער הנוצר בין אוכלוסיות שיש בידין היכולת להתמצא ולהיעזר ביעילות בסביבות דיגיטליות לבין אלו שאין להן נגישות טכנית אל סביבות אלו (ולכה, 2012; Eshet-Alkalai, 2004; דרור וגרשון, 2012; Van Dijk, 2006), ולכל עולם התוכן החברתי, הכלכלי, הממסדי, התרבותי והלשוני שמשנה את הגדרתה של הרשת

בחייהם של האנשים. לשימוש קבוע באינטרנט דרושים משאבים פיזיים (ציוד מחשוב, חיבור טלפוני, שליטה בשפה האנגלית ועוד), שנגישים רק למיעוט מאוכלוסיית העולם, ומילוי של שורת תנאים חברתיים, כלכליים ותרבותיים נלווים, שבלעדיהם עצם הנגישות הפיזית אל טמ"ת איננה מספקת.

מדובר באחת התופעות החברתיות הנידונות ביותר בעידן המודרני: המבנה החברתי החדש בעידן המידעי יוצר מצב בלתי שוויוני של נגישות למידע ולכוח ומוביל לתופעות קיטוב חברתי והדרה חברתית (Castells, 2002). הפער הדיגיטלי הנוצר מגביל את תפקודם המקצועי, הכלכלי והחברתי של הפרט והמשפחה המודרים בתוככי האוכלוסייה הכללית. לעתים קרובות פער זה אף משתמר ומועתק ברמה בין דורית, בייחוד כאשר מה שמכתיב את ההתנהגות הם גורמים סביבתיים ותרבותיים (Warschauer, 2001).

האוריינות הדיגיטלית היא מיומנות הישרדותית, המשלבת הפעלת כישורים קוגניטיביים ומוטוריים מגוונים לשם ניצול מרבי של אפשרויות הטמ"ת. היא מאפשרת למשתמש למלא צרכים חיוניים, כגון נגישות למידע, אמצעי למידה, אפשרות לשיתוף מידע, אמצעי למעורבות חברתית, תקשורת בין אישית, התעלות מעל ממדי הזמן והמרחק ועוד. ישנם סוגים רבים של אוריינות, וערכם ומשמעותם מותנים בתכנים החברתיים הסובבים (גנאיים ועמיתיו, 2009).

מדי שנה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עורכת סקרים חברתיים המצביעים על פערים ניכרים בנגישות ושימוש במחשבים ובאינטרנט בחברה הישראלית. בין המקורות המגוונים לפערים בחברה, שעולים בסקרים אלה: ממדים של ההון אנושי (גיל, השכלה, הכנסה), עמדות תרבותיות ואידאולוגיות שונות, חששות מפני התמכרות, היעדר מיומנויות שימוש וחוסר ביטחון במפגש חזיתי עם טכנולוגיה, גורמים הקשורים לנגישות פיזית לאינטרנט ועוד. כשם שעל ידי הבנה מתקדמת יותר של מושג האוריינות, אנשי אקדמיה, מחנכים וקובעי המדיניות רוכשים כלים טובים יותר לקידומה, כך גם על ידי הבנה טובה יותר של גישה אל הרשת ניתן להעניק לחברה כולה כלים יעילים יותר לקדם את עצמה ובכך לסייע לכל חברה להתגבר על הפער הדיגיטלי.

צדק, צרכים ויכולות

תאוריה ייחודית, שפיתח ריצארד טיילור (Taylor, 1991) במהלך שנות השמונים של המאה העשרים למניינם וראתה אור במאמרו מ-1991, מסווגת קבוצות של אזרחים על פי סביבות צריכת המידע שהם יוצרים לעצמם. היא משלבת בין נתונים גאוגרפיים וחברתיים-רוחניים-תרבותיים של בני אדם כגורמים המשפיעים על זמינות, נגישות, ושימוש במידע על ידי קבוצה ספציפית של בני אדם (Agada, 1999). בעוד המודל של טיילור תוכנן בתחילה כדי לתאר סביבות שימוש מקצועיות בכלי תקשורת מגוונים, בשנים האחרונות המודל משמש כבסיס להבנת סביבות המידע של קהילות 'מנותקות' (Hersberger et al., 2006). גישתו הייחודית פותחת צוהר חדשני להתבוננות בחברה

החרדת לגווניה כאל איגוד מקצועי המאגד את חבריו סביב התמצאות בציר אידאולוגי-דתי בחייהם, ולהבנת דרכי השימוש הייחודיות במידע שמפתח איגוד זה להשגת מטרותיו. בבואנו לערוך השוואה בין הזדמנויות להשגת רווחה אישית שמוענקת לכל פרט בחברה מסוימת, תוך התחשבות בצרכים יוצאי הדופן שעשויים להיות לפרט הזה, נוכל לעשות שימוש בגישת היכולות של סן (Sen, 1993), המספקת אמצעי רב ממדי להערכת איכות חיים. חופש האדם להתפתחות אישית מהווה בגישתו של סן יסוד מהותי לסיכוי השגת היעד. סן מעלה סוגיות מרחיקות לכת אודות מהותן של זכויות הפרט ומחויבותה של החברה לקיים או, לכל הפחות, לאפשר את קיומן. על פי גישתו, רק כאשר מוסרים בפני הפרט כל המחסומים המונעים מפניו לממש את יכולותיו, בהתאם לצרכיו הייחודיים, הוא יוכל להגיע להזדמנות ממשית להתפתח ולהשיג תפקוד מרבי וחיי רווחה.

גישת היכולות של סן מתבססת על גישת הצדק החברתי של רולס (Rawls, 1999), הדנה בצדק חלוקתי ובשאלת העקרונות שעל פיהם ראוי לחלק משאבים חברתיים וכלכליים בין חלקי החברה השונים. רולס מעניק קדימות ליסוד הצדק בחברה המודרנית לעומת יסוד השוויון, תוך הענקת חסינות לפרט, אשר אפילו רווחת החברה כולה איננה רשאית להפר. גישתו דורשת לאפשר לכל פרט בחברה את הזכות לקיום סביר ולהזדמנות שווה, תוך הקצאה שוויונית של זכויות וחובות בסיסיות בין הפרטים בחברה, כתנאי לקיומו של צדק חברתי הולם. רולס אומנם איננו מספק בתאוריית הצדק פתרונות חדשים לסוגיות מורכבות של מתחים בין תרבותיים, בין דתיים, ובין מגדריים בחברה מסוימת, אך דורש לפתח הסדרים הוגנים בין אותם פרטים בה שתפיסותיהם שונות.

רבים עסקו בשאלה, האם האינטרנט הופך את העולם למרחב חופשי יותר (Warschauer, 2000). יש הטוענים כי המהפכה הדיגיטלית תחולל שינויים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים ארוכי טווח, תסלק הצידה את ה'שוערים' ותאפשר ביטוי חופשי וגישה חופשית של הפרט למידע. בכך היא גם תהפוך את העידן שבו אנו חיים לכזה, שבו רעיונות יוכרו כבעלי ערך בזכות איכותם ולא על בסיס סימונים חיצוניים כמו גיל, מין, גזע או הופעה חיצונית.

העולם היום מאופיין בתהליך גלובליזציה רחב הנוגע למרבית תחומי החיים. רבים מאמינים כי חוסר היכולת לשלוט ולצנזר את האינטרנט מאיים על אמות המוסר ועל הזהות התרבותית של חברות ייחודיות ויכול להביא לתוצאות הרסניות בכל הנוגע לבידולן. החולקים עליהם (Hongladarom, 2000) מתארים את רשת האינטרנט דווקא כאמצעי בלתי הומוגני שנועד לשימור מאפיינים ומחסומים המפרידים ומבדילים בין תרבויות. בהסתכלות זו, קהילות ייחודיות מוצאות דרכים להתמודד עם המדיום מבלי לאבד את זהותן התרבותית, תוך שיח תדיר ודינמי בין הגלובלי והאוניוורסלי למקומי ולפרטי ברשת.

החברה החרדית: תמורות ותחזיות

החברה החרדית מתאפיינת בשמירה אדוקה על קיום מצוות ההלכה היהודית והקדשת זמן ניכר ללימוד התורה ופוסקה. חברה זו היא שמרנית מבחינת תרבותה ואורח חייה ומקפידה ביתר שאת על אחדות וצניעות הלבוש, חינוך על טהרת הקודש, רמת כשרות מרבית והתבדלות מרחבית. התבדלות החברה החרדית באה לידי ביטוי באופנים שונים: כלכליים, חינוכיים, משפטיים, גאוגרפיים וחברתיים (גינזברג, 1998; הורביץ, 2001; שלג, 2000; אלאור, 1992).

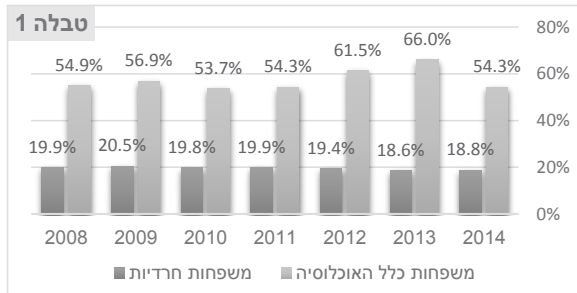
לאב מייסד של התפיסה החרדית נחשב החת"ם סופר (הרב משה סופר זצ"ל), שקבע בצוואתו, שראתה אור ב**ספר הזיכרון** לכבודו, כי 'חדש אסור מן התורה' וכי 'כל המפקפק אחר מנהגנו צריך בדיקה' (שו"ת חתם סופר). במקור (משנה, מסכת מנחות), הביטוי מתייחס לאיסור אכילה מחמישה מיני דגן של תבואה חדשה, לפני הקרבת מנחת העומר בבית המקדש. אולם החת"ם סופר השתמש בו במלחמתו בהשכלה וברפורמה, כדי לחזק את הניתוק המגמתי מן המציאות המתחדשת ואת הסתגרות מפניה (סמט, 2005). בקביעתו יצר עיקרון, שלפיו כל שינוי במנהג ישראל, החשוד כקשור למגמות התמורה, אסור גם אם אינו סותר במפורש את התלמוד והפוסקים, ובשל כך פסול כל חידוש שיש בו משום איום או צל של איום על שלמות המסורת.

בניסיון לצעוד על פי התוויית החתם סופר ז"ל וממשיכי דרכו, הקהילה החרדית מבקשת להתנהל בתוך העולם המודרני, תוך ניסיון לשמר את מה שהיא מזהה כ'לא חדש' (פרידמן, 2003). קו זה מארגן את המישור האידיאולוגי, אשר כמו בכל חברה, מצויים בינו לבין המציאות החברתית פערים, סתירות ומהמורות. עם זאת, ובניגוד לחברות חופשיות יותר, החברה החרדית מקנה חשיבות מיוחדת לצד ההצהרתי והאידיאלי (קפלן, 2000) אחד המרחבים שבהם מבקשת החברה ליצור חיבור אמיץ בין האידיאולוגיה לבין הפרקטיקה הוא המרחב החינוכי (אחיטוב, 1997; גינזברג, 1998; פרידמן, 1991; קפלן, 1997; שטרן, 2002), שבו מתממש הערך העילאי של חברה זו: לימוד התורה. הערכים והגבולות באים לידי ביטוי מודגש במיוחד בדרכי חינוך לילדים, דור העתיד של הקהילה, בשיטת 'חונך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה' (משלי כ"ב, ו'). זאת מתוך הנחה שאין לדאוג לפרנסת הילדים לכשיגדלו, על חשבון חינוכם התורני; אין להתרשם מהרוח הנושבת ברחוב. יש לחנך את הילדים לתורה ולמצוות בשיטת החינוך המקובלת מדורות (ר' שניאורסאהן, תשח"ו).

האוכלוסייה החרדית מהווה כיום מעט יותר מ-10% מכלל האוכלוסייה במדינת ישראל. גידול נתחה במארג האזרחי מושפע משיעורי הילודה הגבוהים במגזר לעומת צמצום שיעורי הילודה ביתר קבוצות האוכלוסייה והתארכות תוחלת החיים בחברה כולה. כ-50% מבני המגזר הם בני 18 ומטה, ממוצע שנות הלימוד עומד על כ-14.2 שנות לימוד, אך רק 10.6% הם בעלי תעודת בגרות. בשנים האחרונות הושקעו משאבים ומאמצים כבירים בהגברת ההכשרה המקצועית, פיתוח מכינות מותאמות לסגירת פערי ה'בגרות' ורכישת השכלה האקדמית במגזר (לופו, 2003), ונכון לעכשיו כ-20.5% מבני המגזר מוגדרים כאקדמאים. אחוז התעסוקה של גברים באוכלוסייה

החרדית עלה אף הוא משמעותית והוא עומד כיום על 56%, לעומת 72.5% בקרב נשים חרדיות, (שיעור קרוב לשיעור תעסוקה של נשים יהודיות במגזר הכללי בישראל). חוקרים, העוסקים בניבוי תחזיות התפתחותה של החברה בישראל, צופים גדילה הדרגתית של החברה החרדית מכ-10% מכלל האוכלוסייה כיום לכדי כ-20% בעשרים השנים הקרובות, עד שיווצר מצב שבו כל ילד שלישי בישראל יהיה חרדי (על פי נתוני בנק ישראל, הביטוח הלאומי, המכון הישראלי לדמוקרטיה והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה).

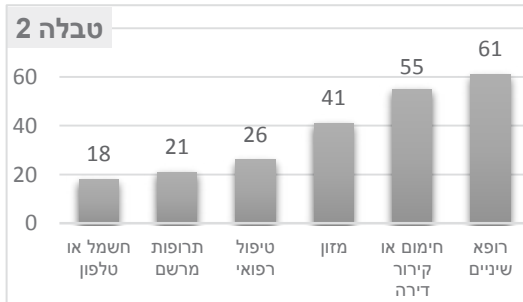
בהקשר זה חשוב לציין כי אומדן היקף האוכלוסייה החרדית בישראל הפך בשנים אחרונות לסוגיה שמתחבטים בה חוקרים ואנשי ציבור רבים, ובפרט אלו מהם העוסקים בהתוויית מדיניות. האוכלוסייה החרדית בישראל מגוונת למדי: היא מכילה אשכנזים וספרדים, חסידיים ו'ליטאים', תלמידי ישיבות, בעלי מלאכה ואנשי עסקים, שמתגוררים בריכוזים חרדיים או ביישובים מעורבים דווקא (לוי, 2009). הקהילות נבדלות זו מזו באופנים רבים, שבאים לידי ביטוי ביחצרות' ובזרמי השתייכות שונים (גרליק, 2002; פרידמן, 1991; אילן, 2000). למעשה, ישנם ניגודים רבים כל כך, עד שקשה להגדיר מיהו חרדי. בנוסף לכך, נשירה תוך-מגזרית וגל חזרה בתשובה, שפקד את החברה הישראלית כולה בדור האחרון, טשטשו את הגבולות וההגדרות. מצב זה הוביל לפיתוח מספר שיטות אפשריות לזהות ולאמוד את אוכלוסיית החרדים, הנבדלות במסקנותיהן (לוי והכהן, 2010). חוקר הבא לבחון את האוכלוסייה נאלץ לבחור איזו שיטה או שילוב בין שיטות הולמים את יעדיו (פרידמן, שאול-מנע, פוגל ושות', 2011).

דוח העוני של הביטוח הלאומי, המתפרסם מדי שנה (כמתומצת בטבלה 1), מעיד על חלקה הרב של האוכלוסייה החרדית הנמצא מתחת לקו העוני. הדוח האחרון הציג כי בשנת 2014 שיעור העוני במשפחות המגזר עמד על 54.3% והיווה כ-17.5% מכלל

המשפחות המתמודדות עם עוני בארץ. הכנסתה הממוצעת של משפחה חרדית נמוכה במחצית מהממוצע במשק, רק בכ-20% ממשפחות המגזר עובדים שני בני הזוג; חלק ניכר של הנשים החרדיות עובדות במשרות חלקיות. מיעוט ההכנסות (Douglas, 1966; Ritchey, 1976), בשילוב עם רמת הילודה הגבוהה, יצרו אוכלוסייה גדלה והולכת, החיה מתחת לקו העוני (אילן, 2000; ברמן, 2000; דהן, 1998; Dahan, 1996). על אף שיעורי ההכנסה הזעומים, ואולי אף הודות לכך, ניכרת במגזר מודעות רבה לחשיבות העיסוק במעשי חסד, המושרש בתרבות היהודית ובחברה החרדית. מופרשות תרומות גבוהות ביחס להכנסה הנמוכה, לצד אחוז בלתי שכיח של מתנדבים חרדיים למען נזקקים לסיוע (קפלן, 2003).

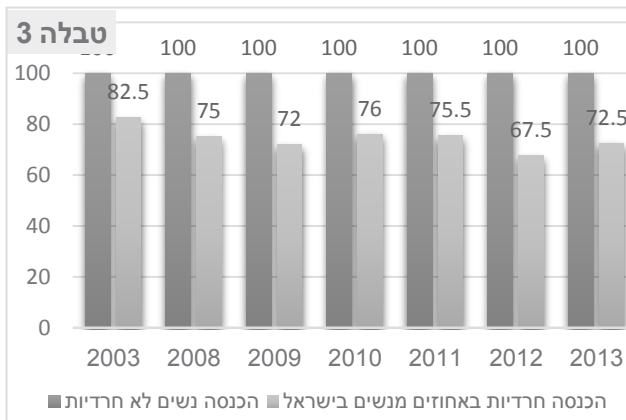
נוכח המצב, על פי הסקר החברתי של הלמ"ס ב-2007, הציבור מדווח על מקרים רבים של ויתור על מילוי צרכים בסיסיים (כמפורט בטבלה 2, עפ"י הסקר החברתי של הלמ"ס, 2007, בעיבוד מרכז טאוב). פחות מ-4% מהמגזר העסקי בישראל מעסיק עובדים חרדיים, וההיצע תעסוקתי דל ואינו הולם את הכישורים הטמונים במגזר. שיעורי אבטלה חמורים ביישובים חרדיים מובילים לאובדן תוצר לאומי, הנאמד במיליארדי שקלים (בנק ישראל, 2011). נעשים צעדי מדיניות ראויים לציון ורחבי היקף, המיועדים לעודד את שילוב החרדים על ידי הכשרה והשמה מקצועית ותמיכה בלימודים עיוניים. בהקשר זה נעשה גם צעד עקיף לצמצום קצבאות

הילדים בשנת 2003 שלא הוכיח את עצמו ומתפוגג בהדרגה לאחר הבחירות האחרונות ויצירת קואליציה משותפת עם המפלגות החרדיות. אך נראה כי על אף עליית אחוזי התעסוקה והתארים האקדמיים במגזר בשנים אחרונות, הפער הכלכלי רק גדל.

נשים חרדיות בתנופה

להתבססות ולהתפשטות חברת הלומדים כאידיאל היו השלכות מכריעות על אורח חייה של החברה החרדית בכלל, על-תת-הקבוצות שהצטרפו אליה לאורך השנים (ליאון, 2010) ועל חייה של כל אישה חרדית בפרט. השיח על דרכי השילוב וההעצמה של המגזר החרדי מקדיש מקום נרחב לסוגיית ההעצמה של נשים חרדיות, המהוות את חוד החנית בקידום מעמדה הכלכלי-חברתי של החברה החרדית, בשל שיעורי תעסוקתן הגבוהים, צמצחו משמעותית בשנים אחרונות, ובשל התפקיד המהותי שהן ממלאות

בשימור חומותיו האידאו-לוגיות של המגזר.

בשני העשורים האחרונים חל שינוי נרחב בדפוסי התעסוקה של נשים חרדיות בישראל, ויותר ויותר בהן פונות לתחומי עיסוק חדשים כתגובה למצוקה כלכלית גוברת, לגידול הדמוגרפי ולצורך להמשיך לממן את

חברת הלומדים המתרחבת (גלבו, 2014). החברה החרדית איננה בנויה עדיין לספק מקומות תעסוקה לכל בניה ובנותיה, אך לאור השינויים החברתיים הפנימיים המתחוללים בחברה החרדית ולנוכח מדיניות ממשלתית המעודדת תעסוקה במגזר זה, עלו שיעורי התעסוקה של נשים חרדיות מ-48% בשנת 2002 ל-72.5% בשנת 2015 (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015).

עם זאת, שכרן החרדי הממוצע של נשים אלו נותר נמוך בהשוואה לשכרן של נשים יהודיות לא חרדיות. מנתוני המכון הישראלי לדמוקרטיה עולה כי נשים חרדיות בעלות הכשרה והשכלה מקצועיות, מופלות ביחס לנשים ישראליות יהודיות שאינן חרדיות בפער עצום של עשרות אחוזים משיעור שכרן, והן אינן מצליחות ליטול חלק שוויוני בעולם התעסוקה הישראלי (טבלה 3). נתונים אלו מעידים על ניצול נמוך באופן יחסי של הון אנושי ועל מגבלות תעסוקתיות הנובעות בחלקן ממאפייניהן החברתיים-תרבותיים הייחודיים של נשים אלו ואולי אף מהקושי שלהן לשלב בין עולם התעסוקה למשק בית המאופיין במספר רב של ילדים.

נראה כי הנשים החרדיות כיום נוטלות על כתפיהן לא רק את עול פרנסת המשפחה, את האחריות על טיפוח הבית וחינוך הילדים, כי אם גם את התמודדות בין שני קטבים של חדשנות ושמרנות (גלבו, 2014). בתפקידיהן היומיומיים הן משמשות כשומרות הסף של הבית, מקנות לבעליהן את היכולת לעסוק בלימוד התורה ונוצרות לדור העתיד את גחלת ערכי היסוד. בת בבית הן פועלות כסוכנות השינוי המובילות במגזר בכך שבתור נשים פעילות, הן יוצאות אל המרחב הציבורי החיצון, מטופחות, מתפתחות, לומדות ומתמקצעות, משיגות יעדים ומממשות מטרות אישיות (ליוש, 2007).

אינה דומה חווייתה של אישה חרדית, העובדת למחייתה בתוך החברה החרדית ותחת פיקוחה, לבין אישה שמקום עבודתה נמצא מחוץ לגבולות המגזר. אישה זו נחשפת מדי יום לדיבור, התנהגות, מערכות יחסים ומרכיבי תרבות חילונית ומודרנית. המנוגדים לאלה שחונכה עליהם. המפגש עם שוק העבודה הכלל ישראלי מביא את העובדות החרדיות גם להתמודדות מקצועית יום יומית מאתגרת עם תחומי ידע חדשים, עולם ערכים של קריירה והישגיות שהיו זרים עבורן (ליוש, 2014; גלבו, 2014).

נשים חרדיות רבות מעדיפות באופן טבעי לרכוש הכשרה ולעסוק מקצועית בתחום חופשי שמאפשר להן להתפרנס מביתן. במצבים אלו במיוחד חיוניות עבורן יתרונות הניידות, שפע המידע, האינטראקטיוויות והרב-התיווכיות שמציעות טמ"ת. בשלב זה מתייצבים בפניהן חסמים חברתיים ואידאולוגיים שונים המגבילים את נגישותן אל טכנולוגיות העשויות לספק את צורכי המידע והתקשורת שלהן ולסייע בידן למצות את כישוריהן המקצועיות ולהגיע להישגים גדולים יותר בכל התחומים. חשיפה למרחב הציבורי על מכלול מטענו החברתי, ובפרט הנגישות לטמ"ת, מביאה לחייהן של נשים חרדיות מונחים שונים של תרבות צריכה ופנאי, שאינם עולים בקנה אחד עם ערכי הסתפקות במועט שמקדשת התרבות החרדית. כך מתערר מתח עמוק בין ביטול העצמי כערך לבין מימוש העצמי כצורך, בין עמדת חרדה לעמדת אחריות, בין ענווה לסקרנות, וכן ניגוד אינטרסים בין טובת הכלל לטובת הקהילה (ליוש, 2014).

בין אידאולוגיה לפרגמטיזם

לצריכת תקשורת המונים, כפעולה מודרנית, יש היבטים מורכבים, על אחת וכמה כאשר מדובר בקהילות דתיות-מסורתיות (Neria Ben-Shahar, 2008). מחקרים מגוונים, שנעשו ברחבי העולם אודות תהליכי אימוץ וביות טמ"ת בקרב חברות פונדמנטליסטיות הצביעו על התעוררות דילמות מורכבות בעקבות התהליך. דילמות אלו עסקו לא רק בהשפעת תוכני עולמן התרבותי ו/או הדתי של חברות אלו על אופני השימוש בטמ"ת, הבחירה והפרשנות לתוכניהן, אלא גם בשאיפה להגדיר באופן חד וברור את מערכת היחסים בין בני הקהילה לבין הטכנולוגיה (Bendroth, 1996; Stout, 1996; הורביץ, 2001).

החברה החרדית בישראל היא בבחינת 'תרבות של מובלעת', בעלת מאפיינים ייחודיים וחרדה לגבולותיה (סיון, 1991). כיוון שכך, היא חוששת מצמצום הפער בינה לבין העולם החילוני-מודרני ומגביהה את חומותיה מול אמצעי התקשורת, המגשרים על פער זה. החשש הופך את הבית החרדי למעין מבצר, שחומותיו הגבוהות מגנות מפני ההשפעות השליליות ש'בחוץ' (Neria Ben-Shahar, 2008; Goldscheider & Uhlenberg, 1969). סגירות זו באה לידי ביטוי באמצעות סנקציות חברתיות מגוונות, הנוגעות לחיי הפרט והכלל בחברה (אלבוים, 1997; בר יוסף, 1985; בריזל, 1999; גרינפילד, 2001).

היהדות המסורתית, שהתרגלה לקרוא טקסטים מקודשים כגון תורה, משנה וגמרא, מתבוננת בחשש בשכפולם ההמוני של טקסטים בלתי מקודשים (Benjamin, 1935/1998) במדיה התקשורתיים. כמו קהילות פונדמנטליסטיות אחרות, החברה החרדית בוחרת להתייחס למרבית הטכנולוגיות המודרניות באופן פרגמטי ומתוך אמביוולנטיות מודעת וגלויה (בלונדהיים וקפלן, 1993; קפלן, 2007). מצד אחד, היא מאמצת את חידושי הטכנולוגיה ומשתמשת בהם, אך, מצד שני, מתנגדת לתהליכים המודרניים והמדעיים שסייעו ליצירתם.

התאוריות המקובלות בחקר תקשורת ההמונים נוצרו בעולם המערבי והליברלי שבו הפרט הוא אינדיווידואל עצמאי החותר להגשמת עצמו כסובייקט ייחודי. אלו השפיעו משמעותית על עיצובם והתפתחותם של טכנולוגיות תקשורת חדשניות כאמצעים ממוקדי-פרט. כנגד זה, הפרט בחברה החרדית מחונך להיות חלק מתוך קהילה, התופסת את עצמה כקולקטיב המתקיים כדי לקיים משימות וערכים דתיים. כפועל יוצא ממאבקה של הקהילה החרדית למצב את עצמה כסגורה ומבודלת ברבדים רבים מן החברה האזרחית החילונית הסובבת, ולשמר את ייחודה התרבותי והדתי, היא יוצרת לעצמה סביבת תקשורת עצמאית, ממוקדת-קהילה ונפרדת מאמצעי התקשורת הנפוצים בישראל (פרידמן, 1991, צרפתי, 1998).

אי לכך, קונפליקט רב מתעורר בקהילה החרדית ביחס לטמ"ת. על אף שהשימוש באמצעי עצמו איננו נחשב לעבירה על פי חוקי התורה, הטכנולוגיה נתפסת כאבזור בלתי ניטראלי וכמהווה איום על ערכיה, אמונותיה ואורח חייה של הקהילה ועל סמכות הנהגתה. דיונו הנצחי של מקלוהן (McLuhan, 1967) האם המדיום הוא מסר מתעורר ביתר שאת בהקשר זה. נשאלת השאלה האם

המדיה הם כלי בלבד שניתן להכשיר או לטמא את התוכן שהם נושאים או שמא המדיום עצמו טומן בקרבו סכנה מוסרית.

ההנהגה החרדית זיהתה (הורביץ, 2000) בשלב מוקדם כי קיים קשר בין נגישות לטכנולוגיה לבין חדירתם של תכנים חילוניים אל הרחוב החרדי בפרט ואל המרחב הציבורי בכלל. הרשת מציבה אתגר ליכולתם של מנהיגי הקהילה לשלוט ולפקח על תכנים, בשונה מאמצעי התקשורת החד-כיווניים (כגון מדיה מודפסים או רדיו), אשר מבחינה טכנית הפקתם אינה נגישה בקלות לכול (פרידמן, 2003). פסיקתם הגורפת של גדולי הדור היא לאסור באופן חד משמעי את חדירתם של רשתות האינטרנט והטלוויזיה, מכשירים לצריכתם ותוכניהם אל פנים הקהילה החרדית. השימוש באינטרנט מאושר במקרים חריגים ביותר לצורכי עבודה בלבד ותחת מסנני תוכן קפדניים המאושרים הלכתיים (Shahar & Lev-On, 2011).

בפועל, בכל הקשור לשימוש ברשת האינטרנט החברה החרדית חלוקה בתוך תוכה (צרפתי ובלייס, 2002). בגלל הנחיצות הגוברת בשימוש בטמ"ת למטרות פרנסה, יתרונות הניידות, קישוריות, שפע המידע שהן פותחות בפני המשתמשים, יתרונות העבודה דרך הרשת מהבית, בייחוד לנשים, הניסיון הראשוני של הנהגת החרדים לדחות באופן מוחלט את המחשב ואת האינטרנט נתפס כגזירה שהציבור החרדי לא היה יכול לעמוד בה. בעקבות זאת החלו לחפש דרכים להקל על האיסור (צרפתי ובלייס, 2002; כהן, 2013). משעה שרבני הקהילה מתירים להשתמש בטכנולוגיה, ולו גם שימוש חלקי, נאלצים חברה ומנהיגיה להתמודד עם כך שהגבולות בין אופני השימוש השונים אינם חד משמעיים ונוצר מתח תמידי בין המשמעויות השונות.

בשנים האחרונות מתפתח בחברה החרדית בישראל מעין מעמד ביניים (זיכרמן וכהן, 2012), הניצב בפני דילמות מורכבות בין הקפדה על אורח חיים חרדי לבין שימוש בטמ"ת מודרניות, ונדרש לעשות בחירה אידאולוגית ברמת הדרה עצמית (כהן, 2013), שכן, נתח בלתי מבוטל מבני ומבנות המגזר נדרשים באורח יומיומי לעשות שימוש מקצועי ואישי בטמ"ת, לקחת אחריות על סינון תוכניהן ולעתים אף להכניסן באופן זה או אחר אל פנים המרחב משפחתי.

בניתוח משפחות באוכלוסייה הכללית בישראל מצאו חוקרי הלמ"ס ב-2013 כי במשקי בית עם ילדים, ל-89.0% בעלות על מחשב ביתי אחד לפחות. לעומתן, רק כ-42% בתי אב חרדיים בישראל מחזיקים מחשב בביתן (נכון לנתוני 2012). מפתיע לגלות כי מגמת אחזקת מחשב בבית איננה תופעה חדשה וכי מאז 2002 עומד אחוז זה במגמת שימור יחסי (נע סביבות ה-40% מהיקף האוכלוסייה הנידונה). בהתחשב בצמיחתה המהירה של האוכלוסייה, נתון זה מצביע על משפחות חרדיות רבות שהכניסו מחשב לביתן לראשונה רק בשנים האחרונות.

חשוב להבין שאחזקת מחשב בבית אינה מבטאת בהכרח היקף וטיב שימוש. כך, על אף שהסקר החברתי מצביע על כך שכ-44% מבני האוכלוסייה החרדית עושים שימוש תדיר באינטרנט, נראה כי חלק נכבד ממספר זה (הנע סביב כ-30%) גולשים ממקום עבודתם ולצורכי עבודתם. חישוב זה מותיר רק כ-14% משתמשי אינטרנט ביתיים במגזר החרדי, שיש להניח כי חלק גדול מהם

גם דבקים בהוראות הרבנים ומשתמשים באינטרנט משום שהם עובדים מן הבית. לעומת זאת, 74.2% ממשקי הבית עם ילדים באוכלוסייה הכללית בישראל מנויים לאינטרנט היישר מביתם. מחקרים רבים עסקו בתהליכי הביות ותפיסת המיקום של הטמ"ת במרחב המשפחתי. הם בדקו, בין השאר, אופני צריכה של טכנולוגיות תקשורת ביתיות, את ההשלכות של טכנולוגיות אלו על משאבי הזמן והמרחב בבית ועל יחסי המשפחה (ביניהם; Morley & Silverstone, 1991; Silverstone, Hirsch & Morley, 1992; Hagen, 2007, ועוד). במשפחות החברה החרדית, שבהן יש מספר ילדים גדול (גורוביץ וכהן קסטרו, 2004; למ"ס, 2014), עולות בהקשר זה סוגיות רבות, הן בהקשר הקונסטרוקציה המשפחתית המורכבת והן בהקשר המשאבים המועטים של זמן ותקציב פנויים.

שינוי הגישה כלפי נגישות לטכנולוגיה וצמצום הפער הדיגיטלי מהווים סממנים ומרכיבים לשינויים מרחיקי לכת בחברה החרדית בישראל. לחוקרי החברה ברור (סיוון וקפלן, 2003) שהחברה החרדית עומדת בפני תמורות רבות משקל, שבאופן פרדוקסלי נובעות מהתחזקות והצלחתה כתרבות של מובלעת. מוסדות החינוך של החברה החרדית התרחבו, ואתם התלות במדינה ובשותפות בממשלה. גודלה של החברה החרדית מחייב את כניסת חברה לשוק העבודה וחלוקה אחרת בין לימוד התורה לבין יצירת תשתית כלכלית ואזרחית (לופו, 2003; שטדלר, 2003). החרדים עוברים בשנים האחרונות תהליכים דינמיים של חשיפה לתרבות המערבית, אימוץ מסוים של טמ"ת המהווים חלק מתרבות זו, לגיטימציה לרכישת השכלה ויצאה למקומות תעסוקה חיצוניים. כתוצאה ממהלך זה, נסדקת ה'חומה' וניכרות מגמות להיפתחות מסוימת של חלקים בחברה החרדית לרעיונות חדשים (סיוון וקפלן, 2003; בן חיים, 2006).

סיכום

הפערים בין החברה הכללית לחברה החרדית עודם רבים, ובפני נשות החברה החרדית עומדים אתגרים לא פשוטים. ניצבים בפניהן חסמים חברתיים ואידאולוגיים שונים המגבילים את נגישותן אל טכנולוגיות שיכולות למלא את צורכי המידע והתקשורת שלהן ולסייע בידן למצות את כישוריהן המקצועיים ולהגיע להישגים גדולים יותר בכל התחומים. אתגר ביות הטכנולוגיה נוכח העומס הרגשי והפיזי הכרוך בתהליך זה במגזר מהווה את אחד המרכיבים המהותיים בתהליכי השילוב. על ידי הבנה מעמיקה של השלכות שיכול לחולל ביות הטמ"ת ופיתוח פתרונות טכנולוגיים מותאמים לצרכיה של החברה החרדית, ניתן לא רק ללמוד על עומק מהותן של הטכנולוגיות עצמן כי אם גם לקדם שוויון הזדמנויות עבור נשים חרדיות ולהוביל לשיפור באיכות חיי אלה הנמנים עם החברה החרדית כולה לאורך זמן.

מקורות

- אחיטוב, יי (1997). תמורות במנהיגות הדתית. בתוך ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל** (עמ' 56-83). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אילן, ש' (2000). **חרדים בע"מ**. ירושלים: כתר.
- אלאור, ת' (1992). **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**. תל אביב: עם עובד.
- אלבוים, ד' (1997). **זמן אלול**. תל אביב: עם עובד.
- בלונדהיים, מ' וקפלן, ק' (1993). רשעות השידור: תקשורת וקלטות בחברה החרדית. **קשר**, 14, 62-51.
- בר יוסף, יי (1985). **אפיקורוס בעל כורחו**. ירושלים: כתר.
- ברזל, ש' (1999). **שתיקת החרדים**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גורוביץ, נ' וכהן-קסטרו, א' (2004). החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 2001-1996. נייר עבודה מס' 5. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- גינזברג, יי (1998). נשים חרדיות בעיר חדשה: יחסי הגומלין בין הסביבה הפיזית לבין דפוסי התנהגות ועמדות. עבודת גמר לתואר שני. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- גלבע, ח' (2014). ממרחק תביא לחמה: עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, האוניברסיטה העברית בירושלים
- גנאיים, א', רפאלי, ש', ועזאזיה, פ' (2009). פער דיגיטלי: השימוש באינטרנט בחברה הערבית בישראל. **מגמות**, מו(2-1), 164-196.
- גרינפילד, צ' (2001). **הם מפחדים: איך הפך הימין הדתי והחרדי לכוח מוביל בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גרליק, מ' (2002). **החרדים: מי אנחנו באמת? מסמך אישי מתועד על עימות שנראה חסר פתרון**. ירושלים: כתר.
- דהן, מ. (1998). **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: התחלקות ההכנסות בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דרור, יי וגרשון, ס' (2012). ישראלים בעידן הדיגיטלי 2012. המסלול האקדמי המכללה למנהל. הוראה ומחקר. מכוני מחקר. נדלה מרשת האינטרנט ב24.12.13: http://lib.ruppin.ac.il/multimedia_library/pdf/38374.pdf
- הורביץ, נ' (2000), החרדים והאינטרנט. **כיוונים חדשים**, 3, 7-30. ירושלים: הוצאת ההסתדרות הציונית העולמית.

הורביץ, נ' (2001). החרדים ובית המשפט העליון: שבירת כלים בפרספקטיבה היסטורית. **כיוונים חדשים**, 5, 22-78.

זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זלכה, ג' (2012). צמצום הפער הדיגיטלי בקרב אוכלוסיות מוחלשות בישראל. **הוראה ולמידה בעידן האינטרנט**, 14, 101-138. תל אביב: המכללה האקדמית לחינוך של אוניברסיטת תל אביב.

כהן, י' (2013). עידן המידע והזהות החרדית דתית. **קשר**, 44, 3-9.

לוי, א' (1989). **החרדים**. ירושלים: כתר.

לוין, ח' (2009). **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**. המועצה הלאומית לכלכלה.

לוין, ח' והכהן, ר' (2010). **שיטות לזיהוי ואפיון כמותי של המגזר החרדי**. המועצה הלאומית לכלכלה.

לופר, י' (2003). **מפנה בחברה החרדית - הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים.

ליאון, נ' (2010). לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח. בתוך מנהיגים והנהגה בראשית המדינה. כנס במכון בן גוריון לחקר ישראל.

ליוש, ב' (2007). בין שומרת סף לסוכנת שינוי: נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התאוריה המעוגנת בשדה. עבודת דוקטורט, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן.

ליוש, ב' (2014). **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני**. תל-אביב: רסלינג.

מלאך, ג', כהן, ד' וזיכרמן, ח' (2015). **מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תוכנית אב לתעסוקת חרדים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ר' סופר, מ' (1841). **שו"ת חתם סופר**, חלק א, סימן נא.

סיון, ע' (1991). תרבות המובלעת. **אלפיים**, 4, 45-98.

סיון, ע' וקפלן, ק' (2003). הקדמה. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (עמ' 7-10). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

סמט, מ' (2005). **החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה**. הוצאת מרכז דינור והוצאת כרמל.

פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' (2003). מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה – עיון בפולמוס השיעורים. בתוך ע' ברהולץ (עורך), **מסע אל ההלכה: עיונים בין תחומיים בעולם החוק היהודי** (עמ' 192-218). תל אביב: משכל.

פרידמן י' ושות' (2011). **שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל**. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

צרפתי, א' (1998). עיתונות בשירות המשיח. **קשר**, 24, 16-26. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

צרפתי, א' ובלייס, ד' (2002). בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית": החברה החרדית והמדיה הדיגיטאלית. **קשר**, 32, 47-55. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

קפלן, ק' (2003). חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (עמ' 224-277). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר בירושלים.

שטרן, נ' (2003). להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (עמ' 23-55). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

שטרן, י' (2002). עושר שמור לבעליו לרעתו: על מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית. **אלפיים**, 20, 199-246.

שלג, י' (2000). **הדתיים החדשים**. ירושלים: כתר.

ר' שניאורסאהן, מ"מ (תשי"ח). **אל נשי ובנות ישראל**. הוצאת קה"ת.

ר' שניאורסאהן, מ"מ (תשד"מ). מאמר המקדים, שער ייחוד והאמונה. בתוך **שיעורים בספר התניא**, כרך ג'. הוצאת קה"ת.

Agada, J. (1999). Inner-city gatekeepers: An exploratory survey of their information use environment. *JASIS*, 50(1), 74-85.

Ben-Shahar, R. N. & Lev-On, A. (2011). Gender, Religion and New Media: Attitudes and Behaviors Related to the Internet Among Ultra-Orthodox Women Employed in Computerized Environments. *International Journal of Communication*, 21 (5), 875-895.

Bendroth, M. L. (1996). Fundamentalism and the media, 1930-1990. In D.A. Stout & J.M. Buddenbaum (Eds.), *Religion and mass media: Audiences and adaptation* (pp. 85-99). Thousand Oaks, CA: Sage.

Benjamin, W. (1935/1998). The work of art in the age of mechanical reproduction. In M. Ryan & J. Rivkin (Eds.), *Literary theory: An anthology* (pp. 1235-1241). Malden: Blackwell.

Castells, Manuel (2002). An introduction to the information age. In F. Webster (Ed.), *The information society Reader*, (pp. 138-149). London & New York: Routledge

- Dahan, M. (1996). *Who are the poor in Israel?* Jerusalem: Bank of Israel, Mimeo.
- DiMaggio, P.J., & Hargittai, E. (2001). "From the 'digital divide' to 'digital inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases." Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University. Retrieved 1/8/2015: <http://www.princeton.edu/~artspol/workpap/WP15%20-%20DiMaggio+Hargittai.pdf>
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & K Paul.
- Eshet- Alkakai, Y. (2004). Digital literacy: A conceptual framework for survival skills in the digital era. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 13 (1): 93-106
- Goldscheider, C. & Uhlenberg, P. (1969). Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, 74, 361-372.
- Hagen, I. (2007). 'We can't just sit the whole day watching TV': Negotiations concerning media use among youngsters and their parents. *Young*, 15(4), 369-393.
- Hargittai, E. & Hsieh, Y. P. (2013). Digital inequality. In H. D. Dutton (ed.), *Oxford Handbook of Internet Studies* (pp. 129-150). Oxford: Oxford University Press.
- Hersberger, J.A., Murray, A.L. & Sokoloff, S.M. (2006). The information use environment of abused and neglected children. *Information Research*, 12(1) paper 277. <http://InformationR.net/ir/12-1/paper277.html>.
- Hongladarom, S. (2000). Negotiating the Global and the Local: How Thai Culture Coopts the Internet, *First Monday*, 5 (8), http://firstmonday.org/issues/issue5_8/hongladarom/index.html
- Lenski, G. E., & Lenski, J. (1982). *Human societies: An introduction to macrosociology*. McGraw-Hill Companies.
- Morgan, L. H. (1907). *Ancient society; or, researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization*. H. Holt.
- Neriya-Ben Shahar, R. (2008). Haredi (ultra-Orthodox) women and mass media in Israel: Exposure patterns and reading strategies. Unpublished PhD thesis, The Hebrew University, Jerusalem (Hebrew).
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice* (Revised Edition). Cambridge, Mass.: Harvard University press.

- Schejter, A. M. & Tirosh, N. (2014). New media policy: The redistribution of voice. In: Y. Liu, & R. Picard (eds.), *Policy and marketing strategies for digital media* (pp. 73-86). London: Routledge.
- Sen, A. (1993). *Capability and well-being*.
- Shapiro, A. L. (1999). The internet. *Foreign Policy*, 115, 14-27.
- Silverstone, R. (1991). From audiences to consumers: The household and the consumption of communication and information technologies. *European Journal of Communication*, 6(2), 135-154.
- Silverstone, R., Hirsch, E. & Morley, D. (1992). Information and communication technologies and the moral economy of the household. In R. Silverstone & E. Hirsch (eds.), *Consuming technologies: media and information in domestic spaces* (pp. 15-31). London: Routledge.
- Stout, D.A. (1996). Protecting the family: Mormon teaching about mass media. In D.A. Stout & J.M. Buddenbaum (eds.), *Religion and mass media: Audiences and adaptation* (pp. 85-99). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Taylor, R.S. (1991). Information use environments. In B. Dervin & M. Voigt (eds.), *Progress in communication science* (pp. 173-216). Norwich, NJ: Ablex.
- Valenti, J.M. & Stout, D.A. (1996). Diversity from within: An analysis of the impact of religious culture on media use and effective communication to women. In D.A. Stout & J.M. Buddenbaum, (eds.), *Religion and mass media: Audiences and adaptations* (pp. 183-196). Thousand Oaks: Sage.
- Van Dijk, J. (2004). Divides in succession: Possession, skills, and use of new media for societal participation. In J. N. Newhagen & E. Bucy (eds.), *Media access: Social and psychological dimensions of new technology use* (pp. 233-254).
- Warschauer, M. (2000). Does the Internet bring freedom? *Information technology, education and society*, 1(2), 93-101.
- Warschauer, M. (2001). What is the digital divide? unpublished paper, April 2001. <http://www.gse.uci.edu/markw/dd.pdf>
- White, L. A. (2007). *The evolution of culture: the development of civilization to the fall of Rome*. Left Coast Press.